

כתבת השטח הראשונה

ברכה חבס ודרכה בעתונות ובספרות

מרדכי נאור

תקשורת המונים בכלל ועתונות כתובה בפרט הן היום "ממלכה נשית" במידה רבה – כך בישראל וכך ברבות ממדינות העולם. מחקרים לא מעטים מוכיחים זאת. בעוד שבישראל של ראשית שנות השישים היו רק 30 עתונאיות רשומות (7% מכלל העתונאים), ב-1994 עלה מספרן ל-704 - 34.2%. יתר על כן, מספר המצטרפות למקצוע במחצית הראשונה של שנות ה-90, לפי נתוני אגודות העתונאים בשלוש הערים הגדולות, מגיע ל-44% מכלל העתונאים החדשים.¹

בימי ראשית המדינה, היה המצב מבחינת שיתופן של נשים בעתונות הכתובה גרוע בהרבה. ב-1952 היו רשומות באגודות העתונאים 12 נשים בלבד, ועד סוף העשור הוכפל מספרן ל-24.² בספר השנה של אגודת העתונאים לשנת תש"ט, השנה המלאה הראשונה של מדינת ישראל, מופיעים שמותיהם של 197 עתונאים ב-17 יומנים, מהם רק 7 נשים (3.5%). את שמותיהן קל לזהות, משום שהם מופיעים במלואם, שם ומשפחה, בעוד שבשמות הגברים מופיעה רק אות לציון שם פרטי, ושם משפחה.³

על רקע זה בולטת פעילותן של אותן נשים מעטות, שבשלהי המאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה העשרים, היו עורכות ועתונאיות. אצבעות שתי ידיים יספיקו בנקל למנותן, ורובן מילאו תפקידי עורכות.⁴

יוצאת דופן מבחינה זו היתה ברכה חבס, שהרבה כתיבה נקשרו לה: כתבת-השטח הראשונה, עורכת, יזמית-תקשורת, מחברת עשרות ספרים ועוד כהנה וכהנה.

חלוצת הרפורטז'ה הסוציאלית

ברכה חבס (1900-1968), ראתה עצמה כאחת מבנות העלייה השנייה. היא עלתה ארצה עם משפחתה באותה עת (1908). בהיותה בת שמונה ולכאורה לא ברור כיצד התגלגלה למקצוע כה לא-נשי בזמן ההוא, במיוחד כשהיתה בת למשפחה דתית מאוד.

מוצאה של משפחת חבס מהעירייה אליטה בליטא. האב ישראל חבס, בעל עסק למכירת עורות, התמסר יותר לענייני רוח מאשר להבלי העולם הזה. הוא היה חניך ישיבות סלובודקה ו-וולוז'ין, הוסמך לרבנות, וכל חייו הרבה לעסוק בצורכי-ציבור ובחינוך. בעלותו ארצה הביא אתו לא פחות מ-12 נפשות: הוא עצמו, אשתו נחמה, שבעה ילדים בגילים שבעה חודשים עד בר מצווה (ברכה היתה הבת השישית), דוד זקן, בן דוד צעיר ומינקת לתינוקת. כמנהג הימים ההם ביקש להיות איכר בארץ-ישראל. וגם זאת רצה: להעניק לילדיו חינוך חרדי ברוח ארץ-הקודש. בשתי המשימות לא הצליח: הוא נדד בארץ עד

שהתיישב ביפו (ולאחר מכן בתל אביב) והיה לסוחר-עורות מצליח; וילדיו בגרו, התערו בארץ ואת הדת זנחו. הבת ברכה היתה כל חייה פעילה בצד השמאלי של המפה הפוליטית, כחברת אחדות העבודה, הסדרות העובדים ומפא"י.

היא החלה בעבודה עתונאית בגיל צעיר, ודווקא אביה הוא שהלך בעקבותיה. בהיותו בגיל מבוגר (62), החל להוציא שבועון בתל-אביב, בשם היסוד, שאותו כתב, ערך והפיץ בכוחות עצמו. הוא ניסה בכל כוחותיו לחזק את החינוך הדתי בארץ, ועשה זאת באמצעות שיעורים, תמיכה במסדות דתיים ובעיקר בשבועונו, שאותו ערך והוציא עד יומו האחרון בשנת 1940.

ברכה, כמו שלוש אחיותיה, הועידה עצמה לחינוך. היא למדה בבית-ספר לבנות בנה צדק שביפו, ולאחר מכן היתה בין התלמידות הראשונות של הסמינר למורים על שם לווינסקי, אף הוא בנווה-צדק. את רוב לימודיה עשתה בזמן מלחמת העולם הראשונה, ובהיותה בשנה שלפני האחרונה בא גירוש תל אביב על ידי התורכים וקטע אותם. משפחת חבס המורחבת נדרה לפתח תקווה ולכפר סבא. על הסבל הרב שהיה מנת חלקם יכול להעיד התיאור הבא, מתוך זכרונותיה:

בלילה האחרון לפני גירוש פתח תקווה על ידי הצבא האנגלי, החזית וזה ואימה להפריד לזמן רב בין חלקי המשפחה, שהיתה מפוזרת במגורים ארעיים של מגורשי יפו בין פתח תקווה לכפר סבא. תחת מטר הפצצות הלכנו ברגל כל הלילה, כשהנעלים הרטובות והכבדות שקועות בכרך. לבסוף הגענו, אמא ואני, יחפות ורטובות אל המשפחה בפתח תקווה... האחיות הקטנה שרה הגיעה בנעל אחת, כשהיא מחזיקה בורועותיה במאמצים אחרונים את האוצר שהופקד בידה – המיחם המשפחתי. אותו לילה הצטננה אמא וחלתה בדלקת ריאות, שהתפתחה לשחפת ממושכת, וללא מרפא...⁵

לאחר כיבוש תל אביב על ידי הצבא הבריטי בפיקודו של גנרל אלנבי, חזרה משפחת חבס לביתה, ברכה סיימה את חוק לימודיה והוסמכה כמורה. שנים ארוכות היתה ההוראה מקצועה הראשי, והכתיבה מקצוע משני. היא התרכזה בחינוכם של בני השכבות המקופחות ביפו ובתל אביב, וגם כתיבתה הראשונה עסקה בהם. החינוך היה גאוותה, ובשיחה בתקופה מאוחרת בהרבה, סיפרה לסופר חיים באר, כי היה הרבה מן המשותף, לה ולחיה ברודיה, אשתו של הסופר יוסף חיים ברנר: "שתינו היינו בנות של רבנים, שתינו עסקנו בחינוך, ופעלנו במסגרות החינוכיות של תנועת הפועלים."⁶

את ברנר, שהיה מורה בסמינר לווינסקי, העריצה. היא ייחסה את כניסתה לעולם הכתיבה להכרות אתו, בהיותו מורה בסמינר למורות.



בחוג המשפחה, בתקופת מלחמת העולם הראשונה. יושבים האב ישראל (במרכז) והאם נתמה. לימינה, הדוד זיסל. בשורה השנייה האחיים, האחיות וחתנה של האחיות חמדה (מימין). ברכה עומדת קיצונית משמאל

הוא הבחין בכשרון הכתיבה שלה והערותיו מצויות במתברותיה.⁹ כמוהו, גם היא התגיסה לעבודת התרבות והחינוך במסגרת מפלגת אחדות העבודה בראשיתה, שלאחר הקמת הסתדרות העובדים, עברה לאחיותה. סיפורה הראשון התפרסם בכתב העת התחלה של ההסתדרות והוא נסב על פעילותו של "בית הילדים", שבו עבדה, מוסד שהעניק בית ועזרה בלימודים לילדים ממשפחות מעוטות הכנסה.¹⁰ לאחר מכן עברה ללמד "ילדות-משרתות", כפי שכוננו עוזרות הבית הקטנות בימים ההם. סיפורים נוספים מפרי עטה ראו אור בירחון הדיים, בעריכת יעקב רבינוביץ' ואשר ברש. כן פרסמה רשימה אחת בשבועון הפועל הצעיר, וגם היא עסקה בבעיותיהם של הנערות והנערים העובדים.

לאחר מכן יצאה מתל

הראשונה לחוץ לארץ, היתה בת חברתם של סופרים, אמנים ומנהיגים הקשורים לתנועת הפועלים, כדוגמת משה שרתוק, זלמן שז"ר, אברהם הרצפלד, ברל כצנלסון ומשה בילינסון. היא נישאה בגיל צעיר ליוסף ברצ'צ'קו, אחיו של ישראל גלילי, אך הנישואים התפרקו לאחר מספר שנים. קשרים אמיצים במיוחד היו לה עם משה בילינסון, מעמודי התווך של דבר, כותב המאמרים הראשיים ואיש ציבור ידוע. הם הסתיימו כנראה בטון צורם, והד לו מצוי בסיפור מאוחר שכתבה יהודית הנדל על ימיה האחרונים של ברכה חבס. לפי הסיפור –

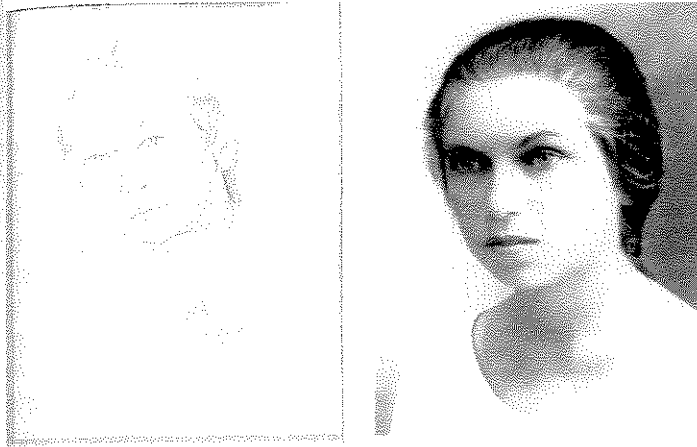
... מישחו הזכיר את המלה בילינסון וב. אמרה: לא, אני לא הולכת לבילינסון [בית התולים]. אלכסנדר אמר שאיש לא התכוון שתלך לבילינסון, והיא הוסיפה להביט בצלחת. אלכסנדר אמר שהיא לא נכנסת לרחוב שנקרא בילינסון...¹¹

קשר מיוחד היה לחבס עם המשוררת רחל, והיא היתה אחת היחידות שביקרה באופן קבוע בדירתה התל אביבית הקטנה, בה דעכה המשוררת ממחלת השחפת. מכתביה של רחל לברכה חבס, המובאים בכתב ידה, קורעי לב ממש. באחד מהם הגדירה אותה כ"ברכה, ברכת שמי-סתוי". כשנודע לה כי חבס עומדת לצאת לאחת משליחותיה באירופה, כתבה לה בתחינה: "אל, אל תעזבינו!" כשהועברה רחל לסנטוריום בגדרה, היא שיגרה לה מכתב גואש ממש: "היוכל מי שהוא לבוא... כל ר ג ע [תהדגשה במקור] פה בעוכרי...". היא ביקשה מחבס שתחלץ אותה מהמקום, שהרי "את טובה, טובה!"¹²

אביב: תחילה לימדה במשק הפועלות בנחלת יהודה שלייד ראשון לציון, ואף עבדה כלולנית, ומאוחר יותר שימשה כמורה במושבה כינרת. כמו רבים מאנשי העלייה השנייה היא נקשרה לכינרת ולעמק הירדן ולימים כתבה וערכה את שני הספרים שהוציאה קבוצת כינרת. כשהחל להופיע העתון דבה, ב-1 ביוני 1925, היתה ברכה חבס מן הכותבות הראשונות בו. באופן טבעי, כתיבתה התרכזה בנושא המוכר לה: ילדים עובדים וילדות עשוקה. רשימתה הראשונה הופיעה פחות משלושה שבועות לאחר הופעת העתון, ב-19 ביוני 1925, ונקראה "ילדות עובדות". במוספי הספרות של דבר ראו אור, מסתיו 1925 ואילך, סיפוריה הקצרים, לרוב בנושאים חברתיים. הסופר והביבליוגרף ג. קרסל, הגדיר את כניסתה לעולם העתונות במילים אלה: "[היא] גילתה כאן תחום חדש, שנועד ליהפך למרכז עשייתה העתונאית - כלומר, תיאור שולי החברה, שהיו אז בעצם התהוותם. ה'שוליים' האלה שפלשו לתחום היינו, הם-הם שמשכו אותה, שמקורה החברתי היה שונה בתכלית, ועל ידי כך נעשתה הפותחת בתחום הרפורטז'ה הסוציאליטי."¹⁰

הקמת "בית הילדים"

ברל כצנלסון, מייסדו ועורכו הראשון של דבר, הוא שעודד את ברכה חבס, כפי שגילה, עודד וחשף בפני הקוראים סופרים, משוררים, עתונאים ומבקרים רבים. הצעירה התל-אביבית, בעלת הצמות הארוכות בנוסח מזרח-אירופי, שקיצרה את שערותיה רק כשיצאה בפעם



ברכה חבס בצעירותה, בצילום, ובציור מתקופה מאוחרת יותר, של הציירת האמריקנית אנה וולנסקה

הציוני הי"ח, שהתכנס שם בקיץ 1933, ודיווחיה מקונגראס סוער זה פתחו שורה ארוכה של גיחות שלה לקונגראסים, התכנסויות ציוניות וועידות בינלאומיות.

בשונה הצטרפה לברל כצנלסון בהקמת "המרכז לנוער" של ההסתדרות והיתה ממונה על כתיבה, עריכה והוצאה לאור של חומר הסברתי וספרותי, לרבות ספריה שלה "ילדי עמל" ו"ילקוט רחל". עבודתה לצד ברל הביאה אותה בסופו של דבר להשתלבות מלאה בדבר, ומ-1935 ואילך היתה חברת מערכת העתון וממונה על תפקידים מיוחדים וגיחות לחוץ לארץ. כך, כבר באותה שנה יצאה לסקר את הקונגראס הציוני הי"ט שהתכנס בלוצרן, שווייץ. בשונה הוטל עליה לערוך את המדור החדש דבר לעולה, שכוון לעולים החדשים, בעיקר מגרמניה, וכלל מילון יומי של מילים שהופיעו בעתון, לצד תרגומן לגרמנית, יידיש, אנגלית ושפות נוספות. מאוחר יותר, בשנות מלחמת העולם השנייה, היא ערכה מוסף קבוע מיוחד בעתון - דבר לגולה.

תקופת מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט שנקראה גם "המרד הערבי", הפכה את ברכה חבס לכתבת השטח מס' 1 של היישוב היהודי, ולמעשה גם לכתבת הצבאית הראשונה. ניתן היה למצוא אותה במקומות הסכנה, בעליית יישובי הומה ומגדל ובליווי צמוד של מקימי גדר הצפון לאורך גבולות לבנון וסוריה. יבולה העתונאי והספרותי מאותן שנים יכול לעורר השתאות: מאות כתבות וכן כמה ספרים, שכתבה או ערכה תוך כדי האירועים המסעירים. בראש וראשונה מדובר בספר רחב היריעה (696 עמודים) "מאורעות תרצ"ו" (1937), המהווה עד היום את אחד המקורות המפורטים ביותר לקורות השנה הראשונה של "המרד הערבי". היא עצמה תרמה לספר כמה מכתבותיה, המעידות על הסכנות שבהן התנסתה, כגון הקטע מכתבתה על מסע בכבישי השומרון. דומה שהדברים נכתבו לא בשנת 1936:

מכאן ואילך - אזור ההרים, הרי אפרים החשופים... משני עברי הדרך סוגרים הם, מאיימים בכלתי ברור שעליהם. שם למעלה - סלע או אדם? ומהעבר השני - קנה או רובה? דרוכה העין, דרוך הלב. מכונת ירייה וקפת לועה, רובי החיילים מכוונים, מוכנים. זמום האוירון המלוה נהיה קרוב, מוחשי, גם רצוי כל כך...¹⁴

ב-1926 ראה אור ספרה הראשון - אחד מבין עשרות. זה היה ספר ילדים מחורו, שנקרא "תיק הסגלה" והוקדש לזכרה של סבתה הצדקת בעיירה בליטא הרחוקה. זה היה ספרה היחיד על חיי יהודים בגולה שלפני השואה. רוב ספריה הבאים עסקו בארץ-ישראל או בתחירת יהודים אליה. בספרה האמור היא מספרת על הסבתא, שכל חייה השתדלה לעשות צדקה. כשהתברר לה שהיא לא מצליחה לעשות הכל בעצמה, גייסה את ברכה הקטנה: "לא! לא תוכל סבתא שחה / לנהל הכל בעצמה כהלכה. / עתה ליועץ היא זקוקה / ולשליח נאמן למעשה הצדקה. / הקטנה בנכדיה - אני הנבחרת, / למעשה צדקה - אני הגזרה..."¹⁵

לאחר הופעת הספר נסעה חבס ללייפציג שבגרמניה ובמשך כשנה וחצי למדה חינוך באוניברסיטה ולימדה בבית ספר עברי מקומי. בשובה חזרה להוראה ובמשך שש שנים לימדה בכיתות הנמוכות של בית הספר לדוגמה שליד סמינר לווינסקי, וכל העת לא הפסיקה לכתוב לדבר - רשימות הקשורות ל"ילדי עמל" (כשם אחד מספריה הבאים), וסיפורים במוספי השבת של העתון.

תוך כדי כך נטלה חלק במימוש אחד מחלומותיו של ברל כצנלסון - להפוך את בית דבר לבית הוצאה עתונאי-תרבותי המפרסם שורה ארוכה של עתונים וכתבי עת, לכל גיל ולכל מטרה. אחד הראשונים שבהם היה עתון לילדים, וברכה חבס נמנתה עם הקבוצה הקטנה שייסדה אותו. היא הלכה עם איש דבר יצחק יציב (שפיגלמן) אל הצייר נחום גוטמן, והשניים שכנעו אותו להצטרף להרפתקה. כך נולד דבר לילדים, שנחשב שנים רבות ל"ספינת הדגל" של עתונות הילדים בארץ. תחילה הופיע העתון אחת לחודש, ונקרא דבר - מוסף לילדים. גיליונו הראשון ראה אור בערב שמחת תורה תרצ"ב (2.10.1931). לאור ההצלחה הוחלט במערכת דבר לעבור למתכונת שבועית, אך הדבר יצא אל הפועל רק בתחילת 1936, ומאו הופיע דבר לילדים במשך 48 שנים רצופות, עד שנבלע בשבועון כולנו. ברכה חבס שימשה חלק מהזמן עורכת ובמהלך עשרות שנותיו הראשונות אחת המשתתפות הבולטות ביותר. היא כתבה, לצד יציב (עד פטירתו ב-1947) ובאופן עצמאי מאות אם לא אלפי רשימות, מהן ספרותיות ומהן בענייני היום, רובן ברוח החברה המגויסת של הימים ההם וחיוק כוחה של תנועת העבודה, שהעתון שקד לייצגה. רשימת הנושאים שעליהם כתבה, למשל, בחודש יוני 1950, מהווה דוגמה טובה: 25 שנה לדבר, ברכתנו לקופת חולים, כינור הפלאים באילת (הופעת ישה הפץ), שבת הספר בחיפה, פרשת מורה שגויס למילואים ותלמידיו כתבו מכתב לרמטכ"ל, עידוד החלוציות בנגב ולאורך הגבולות.¹⁴

הכתבת הצבאית הראשונה

ב-1933 נסעה חבס לירופה, כדי להשתלם בפדגוגיה בווינה. לאחר מספר חודשים נקראה לוורשה, שם סייעה בהוצאתם לאור של חוברות ועתונים מטעם תנועת "החלוץ", שהיתה קשורה להסתדרות העובדים בארץ ישראל. בבירת פולין גם ראתה אור החוברת הראשונה של "ילדי עמל" - תיאור חייהם וסבלם של ילדות וילדים הנאלצים לצאת לעבודה בגיל צעיר - שהפכה מאוחר יותר לספר באותו שם. מורשה הועיק אותה ברל כצנלסון לפראג, כדי שתסקר לדבר את הקונגראס



עם ברל כצנלסון, עורך דבר, שעודד אותה לכתובה עתונאית וספרותית ולעריכה

אחד ממנהלי חברת סולל בונה ומקורב לראשי ה"הגנה", שהתאלמן זמן קצר לפני כן. היא עברה לחיפה, ובה התגוררה עד סוף חייה. שתי בנותיו הגדולות של הכהן כבר התגוררו מחוץ לבית, והבן הצעיר, יחזקאל (חזי), זוכר שהצטרפותה למשפחה עברה ללא בעיות מיוחדות. "היא היתה קפדנית ויעילה בצורה יוצאת מן הכלל, ואם היה דבר שהכביד עלי, זו היתה דרישתה לשקט מוחלט בעת שכתבה את כתובתה וספריה."²⁰

ב"שבת השחורה" (29 ביוני 1946) נאסר דוד הכהן יחד עם קבוצה מראשי היישוב (ביניהם משה שרתוק, הרב י.ל. פישמן, דוד רמז ודב יוסף), והיה עצור במחנה לטרון יותר מארבעה חודשים. ברכה חבס הרבתה לבקריו ואת רוב ימי השבוע בילתה בנסיעות בקו חיפה-לטרון-תל אביב (מערכת דבר). בשנה שלאחר מכן יצאה מטעם העתון לסקר את הוועידה הכלל אסיאנית בניו-דלהי, שאליה הוזמנה במפתיע גם משלחת של היישוב היהודי בארץ-ישראל. ראש המשלחת היה בעלה, דוד הכהן, ובשובם כתבו יחד את הספר "עשרים יום בהודו".

ב-1947 ראה אור הגדול בספריה - לפחות מבחינת היקפו - ואחד מהשובים שבהם: "ספר העלייה השנייה". במשך תקופה ארוכה ראינה חבס מאות מוותיקי אותה עלייה, שהגיעו ארצה בשנים הראשונות של המאה העשרים. בספר נכללו עשרות מעדויות אלה, לצד מאמרים חדשים וישנים, שכתבו "האבות המייסדים". הספר רחב היריעה (788 עמודים), שבעריכתו סייע לה אליעזר שוחט ממיסדי נהלל, היה עד שנות ה-90 מקור חשוב לידע העלייה השנייה. ב-1997 התליפו אותו שלושת הכרכים של הספר שנקרא בשם דומה, "העלייה השנייה" - מחקר אקדמי מפורט ומועז.²¹

ביוגרפיה של בן גוריון

ברוב חודשי מלחמת העצמאות נעדרה חבס מהארץ, משום שהצטרפה לבעלה דוד הכהן במסעותיו, כחבר המשלחת של ישראל הצעירה לעצרת האו"ם (תפקיד שאותו מילא בשנים הבאות כמעט מדי שנה) וכמרכזה מבוקש מטעם המגבית היהודית המאוחדת ומוסדות יהודיים. היא שלחה כתבות מחוץ-לארץ, ובשובה חזרה לפעילות מלאה בעתונות. קשריה עם ראשי המדינה, ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון, דוד בן-גוריון, ושר החוץ הראשון משה שרתוק, סייעו לה רבות בעבודתה. בן-גוריון העריך אותה כבת העלייה השנייה, כסופרת וכעתונאית ונהג לשתף בדיונים שעסקו בהנצחת העבר ובתקשורת. כך היה, למשל, ב-19 בספטמבר 1949, חודשים אחדים לאחר תום מלחמת העצמאות, כשבן-גוריון זימן דיון על תוכניתו להוציא יומון של צה"ל, "עתון חשוב לנוער כולו", כהגדרתו. בדיון השתתפו הרמטכ"ל יעקב דורי, עוזר שר הביטחון שאול אביגור, ראש שירות התרבות בצה"ל סא"ל יוסף קרקובי, רס"ן זאב אהרון, משורר ידוע ולימים קצין חינוך ראשי, אליהו (אליק) שומרני, ראש אגף הנוער במשרד הביטחון, וברכה חבס - נציגה יחידה של העתונות. כל הנוכחים, כולל ברכה חבס, היו בדעה, שעל הצבא להוציא עתון כזה, אך הדבר לא הסתייע.²² קשריה של חבס עם בן גוריון התהדקו באותה שנה, משאישר את בקשתה לראיינו עשרות שעות, כדי שתכתוב את הביוגרפיה המעיין-רשמית שלו. זו החלה להתפרסם, החל ב-5 בינואר 1950, ומדי שבוע, בדבר השבוע, וכותרתה, "אחד ודורו", עוררה תגובות נזעמות ונשמעו

במקום אחר בספר היא יוצאת נגד הזנחת ילדי הפליטים היהודים מיפו, המסתובבים בתל אביב באפס מעשה, מקצתם יתומי קורבנות ההרג הערבי. היא מספרת שפנתה לנער בן 15 או 16, "הנורד ממקלט למקלט באפס מעשה, ללא עול, ללא עבודה, ללא עניין." כששאלה אותו היכן הוריו, השיב: "בבית הקברות."¹⁹

יוזמי הספר היו ברל כצנלסון ומשה בילינסון. האחרון נפטר בעת איסוף החומר. העורכת, ברכה חבס, פנתה סמוך להופעת הספר, באביב 1937, לברל כצנלסון שהיה בחופשת החלמה בלונדון והציעה ששמו יצורף לשמה, כעורך, "מטעמים מרקנטיליים [מסחריים]". ברל סרב וכתב לה בחריפות: 'מה אני - האם אחד הפרופסורים החותם את שמו על עבודת המחקר של חוקר צעיר, מפני שהשתתף באיוו עצה או הצעה?'¹⁷

שמה של ברכה חבס נותר אפוא יחיד כעורכת הספר. שלושה ספרים נוספים הראויים לציון מתקופה זו הם "אלכסנדר זייד", "חומה ומגדל" ו"הגודרים בצפון" שהופיעו בשנים 1938 ו-1939, תוך כדי ההתרחשויות המסעירות. את השומר אלכסנדר זייד הכירה ברכה חבס היטב, וספרה עליו הופיע חודשים מעטים לאחר הירצחו, ביולי 1938. שני הספרים האחרים באו לסכם שניים ממפעלי ההתיישבות וההתבצרות העיקריים של היישוב היהודי באותן שנים, באמצעות עטה של עדת ראייה.

בין השנים 1933 ל-1940 כתבה וערכה ברכה חבס לא פחות משבעה ספרים לנוער ולמבוגרים, שאליהם יש לצרף חמש חוברות לחגים ולמועדים - במיוחד לחגים החדשים והמחודשים של ארץ ישראל העובדת: תנוכה, ט"ו בשבט ותג הביכורים.¹⁸ ספריה "ילדי עמל", "ילדים גיבורים" ו"הארבעה מכינרת" היו מקובלים בקרב הקוראים הצעירים בימי "המדינה שבדרך".

פגישות ראשונות עם ניצולי השואה

בשנות מלחמת העולם השנייה הרבתה ברכה חבס לסייר בארץ ובארצות הסמוכות, ונפגשה עם מגויסי היישוב לצבא הבריטי. תוך כדי כך המשיכה בעבודתה הספרותית: היא אספה חומר על ניצולי שואה, והקדישה זמן רב לכתבת ספר מקיף על מפעל עליית הנוער. בין השנים 1943 ל-1946 ראו אור ארבעה מספריה בנושאי השואה ושארית הפליטה: "מכתבים מן הגיטאות", "ילדים מוצלים", "שנים עשר פליטים" ו"דרכים אכלות". היא גם היתה אחת הראשונות שהגיעה אל שרידי השואה מיד לאחר המלחמה. כל אותה עת כתבה בדבר ובדבר לילדים, והשתתפה בהכנות להוצאת שבועון מצולם (בלשון הימים ההם - מצויר) של בית דבר - שהחל להופיע ב-1946 בשם דבר השבוע. בתחילת המלחמה גייס אותה ברל כצנלסון למפעל חדש שיום - הקמת הוצאת הספרים "עם עובד". הוא הטיל עליה להיות עורכת ספרי הילדים והנוער שיצאו בסדרות "שחרות" ו"לילד" ותוך שנים אחדות הוציאה מתחת ידה עשרות ספרים, בניקוד ובלא-ניקוד, ביניהם כאלה שהיו לתם חוק של הילדים והנערים של העשור ההוא, לפני קום המדינה, כגון "זקני בית הספר בוילבאי", "ילדי הבזק" ו"המתנתלים בהר".¹⁹

ב-1945 נישאה ברכה חבס לדוד הכהן, איש ציבור ומפעילי ההסתדרות ומפא"י (בין השאר כיהן כסגן ראש עיריית חיפה, היה

חברת עיב

תיק הסגולה

ספור בחרוזים

ס א ת
ברכה חסם



הוצאת

מגילת התורה

תל אביב תש"פ



שניים מספרי הילדים של חסם: "תיק הסגולה" ראה אור ב-1926; "גבורים קטנים" הופיע בשנות השלושים ובמהדורה חדשה הנראית כאן, ב-1960

טענות שיש בשם זה משום פולחן-אישיות. לפי הידוע, שמה של הביוגרפיה היה אמור להיות "אחד בדורו", והוא שונה לאור התנגדות בן-גוריון. לאחר 47 המשכים בשבועון, במהלכה של כמעט כל שנת 1950, הודיעה מערכת העתון כי היא נאלצת להפסיק את הפרסום "בגלל הקיצוץ בנייר", שהרי היו אלה ימי הצנע.²³ בעתון הגיע סיפור-חיו של בן גוריון רק עד תחילת מלחמת העולם הראשונה. כשכונסו המשכים בספר ואליהם צירפה ברכה חסם פרקים נוספים, היא שינתה את שמו ל"דוד בן-גוריון ודורו" (1952),

אולם גם כך היתה זו הביוגרפיה של בן גוריון הצעיר בלבד,

והיא הסתיימה בסוף מלחמת העולם הראשונה. עד כמה שידוע התכוונה ברכה חסם לכתוב לה המשך, דבר שלא יצא אל הפועל. במהלך שנות ה-50 וה-60 העלתה ברכה חסם בכתבותיה ובספריה תרומה חשובה לכתובת ההיסטוריה הממסדית של "המדינה שבדרך", בעיקר בכל הקשור לתולדות המאבק וההעפלה. שלושת הספרים שכתבה על ההעפלה - "הספינה שניצחה" (על פרשת "אקסודוס", 1949, מהדורה מורחבת, 1954), "פורצי השערים" (1957) ו"פורצי השערים ממזרח ומים" (1960) - היו במשך שנים הומר היעף החשוב ביותר בנושא זה, בנוסף לשאר ספריה, על תולדות היישוב, תלוציו ואישיו הבולטים. אין תימה, שבשלהי שנות ה-60 סיפרה ידידתה, הסופרת יהודית הנדל:

בתי, שעברה עכשיו בחינות בגרות, אמרה לי ערב אחד, בזמן שהתכוונה לבחינה בהיסטוריה בפרק על תולדות ארץ-ישראל: אמא, את יודעת, בעצם אי אפשר ללמוד את תולדות ארץ ישראל בלי הספרים של ברכה...²⁴

שנתיים במזרח הרחוק

את השנים 1954-1955 עשתה חסם במזרח הרחוק - בעיקר בבורמה,

אך גם בסין וביפאן. בעלה, דוד הכהן, נשלח כציר הראשון של ישראל לבורמה, והיא נתלוותה אליו ותפקדה במשרה מלאה כאשת הציר ("דייוויד אנד ברכה" נקרא זוג הדיפלומטיים הפופולרי ביותר ברנגון באותה תקופה²⁵), ויחד עם זאת לימדה עברית בבית הספר היהודי המקומי ושלחה כתבות לדבר ולדבר השבוע.

עיסוקה זה עורר מהומה לא קטנה במשרד החוץ. לפי הוראות המשרד נאסר אז על בת/בן הזוג של הדיפלומט(ית) הישראל(ית) לפרסם כתבות בעתונות, בחוץ לארץ וגם בארץ, בשל הוראות הפרוטוקול וההשש לניגוד אינטרסים ולהסתבכויות העלולות לגרור את המדינה למצבים לא נעימים. עם זאת, שר החוץ משה שרת, ידיד הזוג הכהן-חסם, ידע היטב כי יצר הכתיבה של ברכה חסם אינו בר-כיבוש, והוא התיר לה לכתוב בפסבדונים שבחרה - דבורה בת ישראל. ישראל היה שם אביה, ואת השם דבורה נטלה כנראה מקרובת משפחה שנספתה בשואה.²⁶ שרת כתב לדוד הכהן במאי 1954, במכתב המתהיל במלים "אחי דוד": "אינני יכול בשום אופן לאשר את הנוהג של חתימה בשם מפורש... הכל יודעים מי היא דבורה בת ישראל... [ו] מסווה שקוף זה מצילני מעבירה המורה על נוהג קבוע במסמרות...". הוא הודה שנאלץ לעשות זאת, למרות ש"מוכן ומוצדק היטב הרצון

לראשונה עתידה לצאת משלחת ישראלית, בראשות הציר בבורמה דוד הכהן, לסין העממית, ואשת הציר, הלוא היא העתונאית ברכה חבס, תתלווה אליה. הוא נועק אל שר החוץ, ותבע שעם המשלחת ייצא גם כתב של הארץ - "מעין שיווי משקל כנגד ברכה חבס", כפי שהביא שרת את דבריו.²⁹ הכתב שנבחר היה משה קרן, הכתב המדיני של העתון, שלמרות כל מאמציו לא הגיע בזמן לסיוורה של המשלחת בסין. תיאור מאמציו הנואשים למצוא טיסה מישראל למזרח הרחוק, לרבות במטוס שיצא להביא עולים מהודו, מעיד על קשיי הנגישות באותם הימים.³⁰ כך יצא שברכה חבס היתה העתונאית הישראלית היחידה שסיקרה את המסע ההיסטורי הזה לסין, אם כי היא עשתה זאת לא בידיעות אלא בכתבות שלאחר מעשה - בשבועון דבר השבוע.³¹ ראוי לציין שעל כתבות אלה התמזה בשמה המלא, ונראה שלקראת סיום השליחות בבורמה, שוב לא הסכימה לחתום בפסבדונים. באותה תקופה היא גם שלחה כתבות לדבר השבוע על ביקוריה בתאילנד, הונג-קונג ויפאן.

מעטונים - לספרים

לאחר שובה מהשליחות בבורמה חזרה חבס לכתיבה אינטנסיבית, אך גפרדה כמעט סופית מהעתונות והתרכזה בכתיבה ובעריכה של ספרים. הקצב שלה היה, כמקובל אז, מהיר ובעשר שנותיה האחרונות, עד מותה בקיץ 1968, הופיעו עוד 12 ספרים שכתבה וערכה, ואליהם יש להוסיף עוד כמה ספרים שראו אור במהדורות חדשות ולרוב מעודכנות ומורחבות. בין הבולטים שבהם: ספרים בתולדות היישוב והמדינה, כגון ספרי ההעפלה שהוכרו לעיל; "בנות היל" - ספר על האי.טי.אס., המתנדבות הארץ ישראליות לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, "החצר והגבעה" - ספר קבוצת כינרת, "תנועה ללא שם" - היחלצותם של בני ההתיישבות להדרכת עולים; ספרי מסעות על המזרח הרחוק ואפריקה, וספר על חסידי העולם יופ וסטרוול - מתנחל ומשורר הולנדי שהציל בימי השואה עשרות צעירים יהודים.

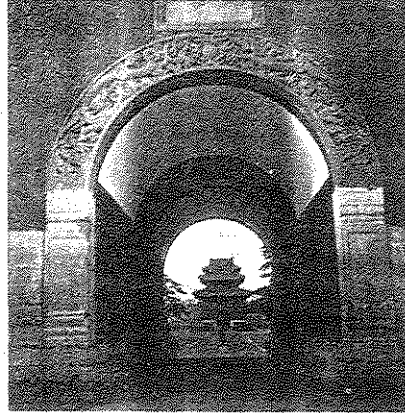
ברשומות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מצויים 58 מיצירותיה - ספרים וחוברות שכתבה וערכה. זהו בהחלט יכול יוצא דופן, המעיד ללא ספק על עבודה קשה, חריצות ודבקות במטרה. במשך יותר מארבעים שנה יצאו לאור ספריה, לצד עשרות רבות ולעתים גם מאות של כתבות ורשימות בעתונות, מדי שנה. כך זה היה עד ראשית שנות החמישים. מאוחר יותר הועבר הדגש, כאמור, מעתונות לספרות.

עם בית דבר, ביתה במשך עשרות שנים, הורעו כנראה היחסים, אם כי כיום קשה לדעת על רקע מה. במכתב לידיד ותיק, שנתקל בשנות ה-60 במאמר שלה במעריב, וכתב לה, "למה התרחקת מדבר, ממקומך הטבעי", ענתה:

העניינים הם יותר מדי מסובכים מכדי להעלותם על הנייר... אין בלבי על דבר. זהו פרי המערכות הכללית. זה זמן רב הרגשתי עצמי בבית זה כעני בפתח, כאורה לא רצוי. ייתכן שיכולתי להוסיף להילחם על חלקי בו, אבל לא הפצתי. אין זו החלטה סופית, וביום מן הימים אולי אשוב ואכתוב בדבר.³²

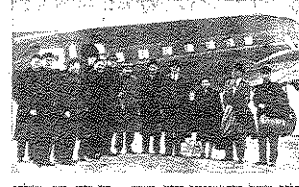
בנוסף לעבודתה העתונאית והספרותית הענפה, היתה ברכה חבס פעילה בשורה ארוכה של מוסדות תרבות, הרצתה, ואף ניהלה -

דוד הכהן וברכה חבס



מה ראית בסיני העממית

הנה דברי שכתבה ב"דבר השבוע" ב-1968, לאחר שסיקרה את המסע ההיסטורי לסין. היא מתארת את התרשמותה מהמדינה החדשה ואת הקשרים שהתקיימו בין ישראל לסין באותה תקופה.



ברכה חבס עם אנשי צוותה במסע ההיסטורי לסין, 1968

"סקופ" מביג'ינג (אז - פקין) בדבר השבוע. ברכה חבס נראית (בתמונה הקטנה) שלישית מימין, ליד בעלה דוד הכהן, ציר ישראל בבורמה

[של חבס] לראות את שמה המפורש חתום, למען יצטרף יבול בורמה למסכת העשירה והמגוונת הקובעת את דמותה כעתונאית וכסופרת.³³ ברכה, ובמיוחד בעלה דוד הכהן, לא הסתירו את כעסם על ההוראה. דוד הכהן אף התבטא על כך בחריפות במכתביו למשרד החוץ בירושלים, ובספר שכתב מאוחר יותר על שליחותו בבורמה, יצא נגדה בצורה בוטה. לדעתו, כתיבתה של חבס סייעה לישראל. היא היוותה מרכיב נוסף בחיזוק הקשרים המתהווים עם בורמה, שהיו כה חשובים לישראל הצעירה והמבודדת. עניין הפסבדונים היה מגוחך ומצחיק ממש, שהרי הכל ידעו כי דבר לא שלח לבורמה כתבת אלמונית בשם דבורה בת ישראל ו"אין קורא שלא זיהה את 'בת ישראל' זו עם ברכה חבס, המוכרת לו והידועה כרעייתו של דוד הכהן, ציר ישראל בבורמה."³⁴

פעילותה העתונאית-דיפלומטית של ברכה חבס גרמה למשה שרת כאב ראש נוסף, הפעם בשל תחרות בין עתוני הבוקר הגדולים דאו. עורך הארץ, גרשום שוקן, סבר כי המדינה מעניקה לדבר, באמצעות חבס, יתרון על פני עתונו שלו. זעמו של שוקן גבר, כאשר נודע לו כי

סיפור נחש הקבורה. דוד הכהן, בהיותו ציר ישראל בבורמה, התבקש להביא לישראל, באחת מטיסותיו, זוג נחשי קבורה. הוא קיבלם בארגו עץ, כדוגמת אלה שהיו ארוזים בהם תפוזים, וכשנודע דבר המטען בחברת התעופה ובמטוס, גרר הדבר מהומה רבת.³⁶ בסיפורה של יהודית הנדל נמלטה הקבורה בתוך המטוס, בלילה, לא בדרך מבורמה לארץ, אלא מעל האוקיינוס האטלנטי.³⁷



ברכה חבס - תצלום משנות ה-60

אחרי פחות משבוע - לפי סיפורה של הנדל - נפטרה ידידתה ב. להלוויתה של ברכה חבס באו רבים והיא זכתה למספר ניכר של הספדים בעתונים, בעיקר בדבר. דוד הכהן ריכז את מאמרי ההערכה שהופיעו בעתונות היומית והתקופתית, ומכתבי תנחומים בספר זכרון שהוציא.³⁸ דוד בן גוריון כתב: "נתברכנו בכמה נשי סגולה בדורנו, אבל לא הכרתי אישיות מחוננת וצנועה, רבת כשרונות ועדינה, ישרה ונאמנה - כברכה." הסופר והעורך ישראל כהן הדגיש את חשיבות כתיבה: "ספריה הם אוצר בלום להכרת העם בדור האחרון ולחינוך הדור הצעיר. תרומתה תהא קיימת לדורות." ד"ר דוד לאור, מעורכי מעריב כתב: "ברכה חבס רשמה דף מזהיר בתולדות העתונות של תנועת העבודה והעתונות העברית בכללה." הצייר והסופר נחום גוטמן, שעבד לצדה כל השנים במערכת דבר לילדים, כתב בקיצור: "שנות עבודתי במחיצתה של ברכה היו השנים הטובות בחיי."³⁹

מי את ברכה חבס?

סקירת ספריה הרבים ומעקב אחר עבודתה הספרותית והעתונאית של ברכה חבס מעלים את השאלה כיצד ניתן להגדירה. במשך יותר מארבעים שנה כתבה אין ספור רשימות, כתבות, והיתה מעורבת בהרבה יוזמות תקשורתיות. וכמובן - כתבה וערכה עשרות ספרים. היא ראתה עצמה כסופרת, וכך הגדירה עצמה, כאשר נתבקשה לציין את מקצועה בתחילת שנות ה-50.⁴⁰

ייחודה התבטא בנקודות הבאות:

- היקף כתיבה עצום - תחילה בעתונות ולאחר מכן, במקביל ובנפרד בתחום כתיבת הספרים - למבוגרים ולנוער. כאמור לעיל, מדובר בעשרות ספרים חוברות ופרסומים שכתבה וערכה, ולא מן הנמנע שהרשימה ארוכה יותר, מכיוון שבשנים המוקדמות הוציאה בוודאי חוברות ופרסומים בעילום שם.
- "כתיבה מהשטח", עד לשנות ה-30 רוב הכתבים דיווחו ממקום יישובם. "כתבים נודדים" היו, מעטים במספר, לרוב לא לאורך זמן. ברכה חבס היתה "כתבת שטח" ראשונה במשרה מלאה, לצד עיסיקיה האחרים.
- התמקדות בנושאים חברתיים. כפי שציין ג. קרסל, חבס היא שפתחה במידה רבה, ובוודאי פיתחה את הסוגה (ז'אנר) הזו. בכך התרכזה יותר מעשר שנים בתחילת כתיבתה, עד אמצע שנות ה-30.
- פיתוח וטיפוח "אגדת היישוב". ברכה חבס עמדה, ללא שום ספק, בשורה הראשונה של אנשי התקשורת והיוצרים שטיפחו את המיתוס של החלוצים והגיבורים שיצר את אתוס "היהודי החדש" הנוצר בארץ-ישראל. היא עשתה זאת במשך עשרות

לאחר נישואיה לדוד הכהן - בית שהיווה מרכז חברתי ותרבותי ידוע בחיפה, ועסקה גם בסיוע למשפחות נצרות ולעולים חדשים, שאליהם התוודעתה בעבודתה העתונאית. שתי דוגמאות: לאחר שהרצתה על תולדות הארץ באולפן בחיפה, ניגשה אליה עולה צעירה ושאלה אותה איך תוכל להיות עתונאית. חבס הדריכה אותה וסייעה לה בצעדיה הראשונים בעתונות. הצעירה נקלטה בעתונים דבר, אָמֶר ודבר השבוע. לא עברו ימים רבים ושמה - רות בונדי - נודע לכותבים ולקוראים ברחבי הארץ.³⁵ בהגיעה לירושלים נהגה חבס לבקר חולת נפש שאושפזה במוסד ותמיד היו לה שמות של נשים וילדים חולים הזקוקים לעצה ולעזרה.³⁴

בשנות השישים חלתה ברכה חבס ואושפזה לתקופות ארוכות. היא נפטרה ב' באב תשכ"ח (31 ביולי 1968). רבים וטובים ביקרוה בבית החולים והיא התעקשה לשוחח אתם על ספרים וחברות שערכה וכתבה עד הרגע האחרון ממש. על ימיה האחרונים מצויה עדות ספרותית שכבר נזכרה לעיל - סיפורה של יהודית הנדל "הסעודה האחרונה של ידידי ב." (1988).³⁵ לפי דברי בני המשפחה, היתה ברור: ב. היא ברכה חבס; צפירה ידידת המשפחה ומי שעתידה להיות אשתו השלישית של דוד הכהן היא ציפורה ארבל; אלכסנדר, בעלה של ב. הוא דוד הכהן, שהיה גבוה ו"גדול" כמו אלכסנדר הגדול. אלכסנדר מזוהה בוודאות. לפי בקשת ב. - כך תיארה זאת הנדל - סיפר אלכסנדר את

שנים, הן לפני קום המדינה בכתבותיה ובספריה על דמויות כגון יוסף טרומפלדור, רחל המשוררת ואלכסנדר זייד, והן בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל בספריה על המאבק לעצמאות ועל האפופיאה של ההעפלה הימית והיבשתית לארץ. ואחרון - תרומתה ל"כתיבה הנשית" בעתונות הארץ-ישראלית. לצד הנושאים הגדולים והלאומיים, היא הדגישה את הפן האישי, את מצוקותיהם של ילדים, נשים ואנשים משולי החברה, כתיבה שעד היום משויכת יותר לנשים. עצם הופעתה, והשתתפותה כשווה בין שווים בכתיבה ובעריכה של דבר ועיתונים נוספים מבית היוצר של יומון זה, היה בגדר פריצת-דרך.

בראשית ימי ההתיישבות לא נחשבו הנשים כפוטנציאל של קוראי עיתונים. דב סדן מספר, כי לאחר עלייתו ארצה, ביקר בכמה קיבוצים וראה נשים קוראות את דבר. בשיחה עם מאיר יערי, אמר לו הלה, שזו אולי הגדולה בזכויותיו של דבר, שנשים החלו לקרוא עיתונים בזכותו. "לשמע דברים אלה הירתרתי" - כתב סדן לימים - "כי יש זכות גדולה כמותה, ואולי אף גדולה ממנה, והיא האשה שהיא לא בלבד קוראת דבר, אלא אף כותבת בו."⁴ הוא התכוון, כמובן, לברכה חבס.

התמונות באדיבות חזי הכהן ולאח אקסר

אני מבקש להודות לכרמן אוסי על סיועה הרב באיסוף חומר למאמר זה.

1. על הגידול במספר הנשים בעתונות הישראלית במחצית השנייה של המאה העשרים, ראו: יחיאל לימור ודן כספי, "הפמיניזציה בעתונות הישראלית", קשר 15, מאי 1994, עמ' 37-45.
2. עדיט ויטמן, "נשים בעתונות הישראלית", קשר 4, נובמבר 1988, עמ' 61.
3. "העתונות הימית ועובדיה", ספר השנה של העיתונאים תש"ט, תל-אביב [1949], עמ' 262-265.
4. וראו בנדון: נורית גוברין, "נשים בעתונות העברית - ההתחלות", קשר 28, עמ' 8-20.
5. ברשימתה האוטוביוגרפית (ראו ההערה הבאה) כתבה חבס כי משפחתה עלתה לארץ ישראל בקיץ תרס"ח (1908). בכל המקורות האחרים אודותיה מצוינת 1907 כשנת העלייה.
6. ברכה חבס-הכהן, בית אבי, דברים לזכרה, מכתבי תנחומים, חיפה תשכ"ט. פותחת את הספר רשימה אוטוביוגרפית שכתבה ברכה חבס, כנראה בתחילת 1967, כדי שתשמש אותה בהקלטת התוכנית "בית אבי" בקול ישראל. עקב מלחמת ששת הימים שודר רק חלק מהחומר. להלן: בית אבי.
7. ראיין עם חיים באר, 25.7.2001.
8. מתבררת נמצאות בארכיון "גנויים" בבית הסופר ע"ש שאול טשרניחובסקי בתל אביב, בתיקי ברכה חבס.
9. התחלה, חוברת ב', יפו, ניסן תרפ"ב. על השלבים הראשונים בפעילותה החינוכית של ברכה חבס, ראו: איטה איג-פקטורית, "ברכה שלי", בית אבי, עמ' 35-38.

10. ג. קרסל, "בין שתי פגישות", שם, עמ' 70-71. דברים ברוח דומה כתב קרסל בספר השנה של העיתונאים תשכ"ח, תל-אביב 1968, עמ' 330-331, שם כינה את ב. חבס - "הרפורטרת הסופרת בחסד עליון".
11. יהודית הנדל, כסף קטן - מהזור סיפורים, תל-אביב 1988. הסיפור נקרא: "הסעודה התגיגית של ידידתי ב.", שם, עמ' 69-93. הציטוט מעמ' 83.
12. המכתבים נמצאים באוסף "גנויים", המושה מהם הוכרו בכתב העת עתמול, גל' 5 (199), יוני 1993.
13. ברכה חבס, תיק הסגולה, תל אביב 1926, עמ'....
14. דבר לילדים, גיליונות 38-41 בכרך ב', תש"י. רשימותיה של ברכה חבס הופיעו תמיד בעמודים הפותחים (2-3), תחת הכותרת "משבוע לשבוע". לפני כן כתבו היא ויציב עינינו דיומא במדור "במעגל הימים", שהיה מוכר לאלפי ילדים.
15. ברכה חבס, "בשיירה לצפון הארץ", מאורעות תרצ"ז, בעריכתה, תל אביב תרצ"ו, עמ' 492.
16. שם, עמ' 529.
17. אניטה שפירא, ברל, כרך ב', תל אביב 1980, עמ' 547.
18. על יצירתה של חבס לילדים ולנוער בשנות ה-30, ראו: יעל דר-קליין, "אגדת הלאום המתהווה: הסיפורים לילדים ולנוער שכתבה וערכה ברכה חבס בשנים 1933-1940", עבודת מ"א, אוניברסיטת תל אביב, 1997.
19. זמר שביט, "התפתחות ספרות הילדים בארץ-ישראל", בתוך: ז. שביט (עורכת ומחברת ראשית), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, ירושלים 1998, עמ' 454.
20. יחזקאל (חזי) הכהן, ראיין, 4.6.2001.
21. ישראל ברטל, זאב צהור, יהושע קניאל, העלייה השנייה, ירושלים 1997.
22. הפרוטוקול המלא של הדיון האמור מופיע בקשר 1, מאי 1987, תחת הכותרת: "כשצה"ל רצה להוציא יומון...".
23. דבר השבוע, גל' 50, 21.12.1950.
24. בית אבי, עמ' 56.
25. תמר לשם, "ליידי ישראלית בבזרמה", שם, עמ' 96.
26. כך סבורה אחייניתה, לאה אקסר, הראיין אתה נערך ב-18.7.2001.
27. משה שרת אל דוד הכהן, 18.5.1954, בתוך: משה שרת, יומן אישי, כרך ב', תל אביב 1978, עמ' 494. להלן: שרת, יומן אישי.
28. דוד הכהן, יומן בזרמה, תל אביב 1963, עמ' 271. להלן: יומן בזרמה.
29. משה שרת, יומן אישי, כרך ג', עמ' 633.
30. דוד הכהן מתאר בספר זכרונותיו, בלא מעט כעס, את ה"תרגיל" של עורך הארץ, גרשום שוקן, שגרם לעיכובים, ולבסוף לביטול יציאתו של קרן לסינ. מתברר כי שוקן ניסה לחסוך בהוצאות בדרך של סינדיקציה (פרסום משותף) עם עיתונים אמריקנים גדולים, מבלי שהסינים ידעו על כך (יומן בזרמה, עמ' 421).
31. דבר השבוע, גל' 16, 21.4.1955, וגל' 23, 9.6.1955.
32. מרדכי מלמד, "בימים רחוקים", בית אבי, עמ' 44-45.
33. ראיין עם רות בוגדי, 29.7.2001.
34. איטה איג-פקטורית, "ברכה שלי", בית אבי, עמ' 40.
35. ראו הערה 11 לעיל.
36. יומן בזרמה, עמ' 314-318.
37. יהודית הנדל, "הסעודה התגיגית של ידידתי ב." (הערה 11 לעיל), עמ' 84.
38. בית אבי (הערה 6 לעיל).
39. שם, עמ' 99, 102, 104, 107.
40. "העתונות הימית ועובדיה", ספר השנה של העיתונאים תשי"ב, תל אביב [1952], עמ' 375.
41. דב סדן, "עם זכרה וזכרונה", בית אבי, עמ' 65-66.